

DEÜ. İLAHİYAT FAKÜLTESİ,
İZMİR İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI

ve
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
İZMİR İL MÜFTÜLÜĞÜ
İşbirliğiyle Düzenlenen

HAZRETİ ALİ -SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ-

24-25 Ekim 2007

İZMİR - 2009

Hz. Ali'ye İsnad Edilen İtikâdî Yorumların Kelamî Niteliği

Doç. Dr. Galip TÜRCAN*

Giriş

Belli bir yöntem ekseninde gerçekleşen kelam, imana konu ilkelerin tanımları ve bu tanımların tahkiki ile ilişkili, dinî/aklî tercihlerin sözsel ifadesi olarak anlaşılabilir. Bu tanım ve içeriği özellikle Hz. Peygamber'den sonraki ilk Müslümanların tutumları bakımından değerlendirilecek olursa, görülür ki, iman konularını dinin genel yaklaşımı ile ele alan ve yorumlayan bakışlar, sahabe ile birlikte ortaya çıkmıştır. Sahabe içinde, iman konuları da dahil olmak üzere dinin teorik tanımları ve gayesi üzerinde fikir geliştirenler, itikâdî niteliği de bulunan sorunlar hakkında dinin hükmünü belirlemek isteyenler mevcuttur. İlgili kimseler, dinin mahiyeti, amacı, imanın anlamı hakkında söz söyleme ve Hz. Peygamber'den öğrendikleri ile birlikte ilgili konularda yorum yapma yeteneğine ve yetkinliğine sahip ilk ilim ehli kabul edilebilir. Hz. Ali; bu ilim ehli arasında güçlü bir konumdadır. O, ortaya çıkan yeni sorunların önceden bilinmeyen cevaplarını oluştururken ve bu sorunlar hakkında dinin hükmünü belirlerken büyük ölçüde başarılıdır. Hz. Peygamber'in, Hz. Ali için, "Allah'ım onu dinde fakîh kıl ve ona te'vili öğret" diye dua ettiği de bilinmektedir.¹ Bu tebliğ çerçevesinde Hz. Ali'nin, dinin furû'undan ziyade usûlüne yani itikada ilişkin yorumlarına yer verilecektir.

Tarihî kaynaklar, Hz. Ali'nin iman konuları hakkındaki görüşlerini ve tartışmalarını bize nakletmektedir. Nitekim o, Allah'a mekan isnat eden yaklaşımı kelamî sayılabilecek ifadelerle reddetmiş, Hz. Peygamber döneminden itibaren Müslümanların zihnini meşgul eden kader problemini, kendisine yöneltilen soruların cevabı bağlamında ele almış ve probleme önerdiği çözümün temel eksenine işaret etmiş; meşîet-i ilahî ve insanın iradesi/sorumluluğu arasında bir dengenin zorunlu varlığını belirlemiş, va'd-vaîd konusuna belli düzeyde değinmiş, Muaviye ve taraftarlarının isyanını değerlendirirken iman-amel ayrımına imkan verecek nitelikte tespitler içeren tespitler yapmıştır. Az önce zikredilen konular tebliğ çerçevesinde ele alınacaktır.

Hz. Ali'nin itikâdî nitelikli görüşleri, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelamcıları tarafından kelamın ilk örnekleri olarak kabul edilmiştir. Özellikle Mu'tezile, Hz. Ali'nin insan iradesini vurgulayan kader açıklamalarını

* Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ er-Râğib el-İsfehânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, Tahkik: Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1997/1418, 445.

konuya ilişkin mezhebî tercihini belirlerken önemli bir argüman olarak ele almıştır. Ayrıca Mu'tezile, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbnu'l-Hanefiyye ile ilk mu'tezilî imamların ilişkili olduğunu ileri sürerek, i'tizâlî fikrin Hz. Ali'den tevârüs edildiği iddiasını dile getirmiştir.²

Mu'tezile'nin az önce zikredilen iddiası bir yana Bağdâdî (ö. 429/1037), Hz. Ali'yi ilk Ehl-i Sünnet kelamcısı olarak ilan etmiştir. Ona göre Hz. Ali, Hâricîlerle va'd-va'îd konusunda, Kaderiyye ile de kader, kazâ, meşîet ve istitâa konusunda tartışmıştır (münâzara).³ Kur'an'da itikâdî nitelikli mücadele şeklinin var olduğunu, peygamberlerin de sürekli mücadele ettiğini dile getiren Gazzâlî (ö. 505/1111), sahabenin, yeri geldikçe dinin aslına ilişkin konularda mücadele yöntemini kullandığını ifade etmektedir. Hz. Ali, bizzat kader tartışması yaptığı gibi, İbn Abbas'ı Hâricîlerle tartışmaya göndermiş, Hz. Hasan bir kaderî ile tartışmış ve o kaderî, kader iddiasından vazgeçmiş, İbn Mes'ûd da iman konusunda bir tartışmaya girmiştir.⁴ Muhammed İbnu'l-Hanefiyye (ö. 81/700)'nin küçük oğlu, Hz. Ali'nin torunu Hasan b. Muhammed İbnu'l-Hanefiyye (ö. 100/718) de önemli bir Ehl-i Sünnet kelamcısıdır.⁵ Zikri geçen tespitler ve İbn Mes'ûd ile Hz. Ali arasında var olan fikrî yakınlık göz önüne alınırsa, Hz. Ali ve onun yönlendirdiği bir kesimin kelamî nitelikli tartışmalara erken sayılabilecek bir dönemde başlamış olduğu ortaya çıkmaktadır.⁶ Yine Gazzâlî, *İhyâ'* da Hz. Ali'nin bid'at ehli ile ilk mücadele eden kişi olduğunu öne sürmektedir. Hz. Ali, İbn Abbas'ı Hâricîlere göndermiş ve onların kendinden ne istediğini sordurtmuştur. Hâricîler, Hz. Ali'nin savaştığını ama esir ve ganimet almadığını dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali,

² el-Belhî, Ebu'l-Kâsım, *Zikru'l-Mu'tezile min Makâlâtî'l-İslâmiyyîn, Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus 1974, 64-65; İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, Neşr: Suzanna Divald-Wilzer, Beyrut 1961, 15-16; İbn Ebi'l-Hadîd, İzzeddin Ebû Hâmid Abdullhamid b. Hibetullah, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I-V, Muessesetu'l-A'lemî, li'l-Matbûât, Beyrut 1995-1415, I,16; el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir, *Usûlu'd-Dîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 1981/1401, 307. Ayrıca bkz. Onat, Hasan, *Ebû Haşim Abdullah b. Muhammed*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, X, 146.

³ el-Bağdâdî, 307.

⁴ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Kavâidu'l-Akâid*, Tahkik: Musa Muhammed Ali, Alemlu'l-Kutub, Beyrut 1985/1405, 94 vd., 111.

⁵ el-Bağdâdî, 307. Ayrıca bkz. el-Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed el-Hemedânî, *Kitabu Fadli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile ve Mubâyenetihim li Sâiri'l-Muhâlifîn, Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus 1974, 159.

⁶ Bkz. İbn Murtazâ, 16.

söz konusu durumun kafirlerle yapılan savaşlar için geçerli olduğunu ifade etmiş, 'Cemel savaşında Aişe'yi esir etseydim ve o birinizin sehmine düşseydi, cariyeleriniz için helal gördüğünüzü onun için de helal görebilir miydiniz? Halbuki, Kitap'ın nassı ile sabit olduğu üzere o sizin annenizdir (Ahzab, 33/6) demiş' ve Hz. Ali'nin ilgili cevabı ile binlerce hâricî iddiasından vazgeçmiş, tekrar Hz. Ali'ye katılmıştır. Gazzâlî'ye göre Hz. Ali'nin Hâricîlere dönük geliştirdiği tartışma şekli, sahabeden günümüze nakledilen ilk kelimî nitelikli örnektir.⁷ Şî'imâmî kaynaklarda Hz. Ali'ye birçok konuda olduğu gibi bu tebliğin ilgili olduğu konuda da pek fazla isnat yapılmış olabilir. Ancak biz, konu hakkında daha ziyade Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile kaynaklarında geçen tespitlere yer vereceğiz.

I. Hz. Ali'nin İlmî Kişiliği

Nehcu'l-Belâğa'yı şerh eden mu'tezilî ilim adamı İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 656/1258), Hz. Ali'nin usûluddin (ilmu'l-ilâhî) başta olmak üzere neredeyse hemen bütün dinî ilimlerin kurucusu olduğunu öne sürmektedir. Tevhid, yani kelim da Hz. Ali'nin sözlerinden iktibas edilmiş, ondan nakledilmiş, onun tarafından başlatılmıştır. Dolayısıyla kelim Hz. Ali'ye kadar gitmektedir. İbn Ebi'l-Hadîd'e göre, tevhid ve adl ehli olan Mu'tezile, nazarın erbabıdır ve insanlar da nazarı yani kelim yöntemini Mu'tezile'den öğrenmiştir. İşte bu Mu'tezile, Hz. Ali'nin ashabı ve öğrencileridir. İlk mu'tezilî Vasil b. Atâ (ö. 131/749), Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye (ö. 98/716-717)'nin öğrencisidir. Ebû Hâşim ise babası Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin öğrencisi, Muhammed İbnu'l-Hanefiyye ise babasının yani Hz. Ali'nin öğrencisidir.⁸ Konu hakkındaki tespitlerini devam ettiren İbn Ebi'l-Hadîd, Eş'arîler ile Hz. Ali arasındaki ilgiyi de Mu'tezile üzerinden kurmaktadır. Bilindiği gibi Eş'arîler, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935)'ye uymaktadır. el-Eş'arî, ise Mu'tezile'nin önemli şeyhlerinden Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303/915)'nin öğrencisidir. Neticede Eş'arîler de Mu'tezile'nin üstadına ve hocasına dayanmaktadır. O da Hz. Ali'dir. İmâmîyye ve Zeydiyye'nin Hz. Ali'ye uyduğu zaten son derece açık bir gerçektir.⁹ Bu tespitler, özellikle Eş'arîlere ilişkin yani bakımından taraflıdır ve tartışılacak niteliktedir. Ancak Hz. Ali'nin, Müslüman toplumda gelişen itikâdî/kelimî kültüre en başta katkı yapan şahıs olduğuna işaret etmesi nedeniyle önemlidir. İbn

⁷ el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire (Baskı tarihi yok), I, 96.

⁸ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 16.

⁹ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 16.

Ebi'l-Hadîd'in kalamî kültürü insanlara Mu'tezile'nin öğrettiğini ve bu kültürün de Hz. Ali tarafından kendilerine öğretildiğini iddia etmesi, kelâmın ve kendi kelimalarının dinen meşrûiyetini ve geçerliliğini sağlama kaygısı ile birlikte değerlendirilmelidir.

Hz. Ali, sahabe içerisinde, dinin teorik ve pratik kültürüne ilişkin bilgi anlamına gelen fikhî en iyi bilen kimsedir. O, ilim ve marifetin imamıdır. Hatta pek çok kişi Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin bütün ilimlerin başı olduğunu dile getirmektedir. Hemen neredeyse bütün mezhep ve fırkalar, ilk zamanlardan itibaren iddialarını Hz. Ali'ye isnat etmişlerdir. Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi Yemen'e kâdî olarak göndermiş, ona "Ya Rabbi, kalbine hidayet ver, dilini sabit kıl", diye dua etmiştir. Mesrûk (ö. 63/683), sahabenin ilminin altı kişide toplandığını dile getirmiştir. Bu altı kişi, Hz. Ali, Abdullah b. Mesûd, Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Ebu'd-Derdâ, Ubey b. Ka'b'dır. Sözü edilen altı kişinin ilmi de Hz. Ali ve Abdullah b. Mesûd'da toplanmıştır.¹⁰ Saîd b. Museyyeb (ö. 94/712)'den nakledildiğine göre, insanlar içerisinde Ali b. Ebî Talib dışında biri 'bana sorun' dememiştir. Yine Hz. Ali, çevresindekilere 'beni kaybetmeden önce bana sorun, arş dışında ne sorulursa bilgi veririm' demiştir. Hz. Ali'nin katli Muaviye'ye ulaştığı zaman, o, 'Ebû Talib'in oğlunun ölümüyle fikh ve ilim gitti', demiş, kardeşi Utbe, 'bu dediğini Şam ehli duymasın' diye karşılık verince, kardeşini 'git başımdan' diye azarlamıştır.¹¹ Kendinden önceki üç halife dahil olmak üzere sahabeden pek çok kimse fikhî konularda Hz. Ali'nin bilgisine başvurmuş ve ona danışmıştır.¹² Onun ilmî kabiliyeti ve sahabe içerisindeki farklı konumu, özellikle Kur'an ile ilişkili tespitlerinde kendini göstermektedir. Hz. Ali, çevresindekilere, "Allah'ın kitabı hakkında benden bilgi alın. Allah'a yemin ederim ki, ben her bir ayetin gece mi, gündüz mü nazil olduğunu bilirim" demektedir.¹³

İbn Abbas'tan rivayet edildiği üzere "Hz. Ali, onu Hâricîlerle tartışmaya göndermiş, git onlarla tartış ama onlara karşı Kur'an'dan delil getirme, çünkü Kur'an çeşitli anlamlara uygun gelecek ifadeler barındırır (zû vucûh), onlara karşı Sünnet'ten delil getir, demiştir. Başka bir rivayette ise İbn Abbas Hz. Ali'nin bu ifadelerine karşılık, ey müminlerin emiri, ben

¹⁰ Hamid Cami, *Ali b. Ebî Talib –Hâkimen ve Fakîhen-*, I-II, Kâhire 2003/1424, I, 106-107.

¹¹ İbn Ruveys, *el-Beyânu'l-Celî fi Efdaliyyeti Meulâ'l-Mu'minîn*, Dâru's-Sekaleyn, Beyrut 1995/1415, 100.

¹² Bkz. el-Askerî, Necmeddin Ca'fer b. Muhammed, *Ali ve'l-Hulefâ*, I-II, Dâru'z-Zehrâ, Beyrut 1993/1414, II, 43 vd.

¹³ el-Askalânî, Ali b. Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, Beytu'l-Efkâr'd-Devliyye, Lübnan 2004, 940.

Allah'ın kitabını onlardan daha iyi bilirim, nitekim Kur'an bizim evlerimize inmiştir, deyince Hz. Ali, haklısın, ancak Kur'an, çeşitli anlamlara muhtemeldir, sen bir şey söylersin onlar başka bir şey söylerler. Onlarla sünnetler üzerinden tartış, bu takdirde kaçacak yer bulamazlar, demiştir. Nitekim İbn Abbas, onlara karşı Sünnet'ten delil getirmiş ve Hâricîlerin elinde herhangi bir delil kalmamıştır." 14 Hz. Ali'nin Kur'an ve Kur'an'ın bir delil ve kaynak olarak niteliği konusundaki tercihleri onun ne ölçüde güçlü ilmî bir bakışı olduğunu göstermektedir.

II. Hz. Ali'nin İtikâdî Yaklaşımları

Sahabenin fakîhleri arasında yer alan Hz. Ali, yaşadığı dönemde ortaya çıkan birçok fikhî sorunu çözmüştür. Elbette dönemin karakteristiği ve toplumun ihtiyacı gereği Hz. Ali'ye getirilen sorunlar daha ziyade amelî konularla ilişkiliydi. Ancak Hz. Ali, sınırlı sayıda olsa bile itikâdî nitelikli sorularla da karşılaşmıştır. Bu soruların açık cevapları naslarda ye almaktadır. Hz. Ali ilgili soruları dinin genel ilkeleri ekseninde ele almış ve cevaplandırmıştır.

Hz. Ali, Allah'ın nerede ve nasıl (eyniyet ve keyfiyet) olduğu sorularıyla karşılaşmış, bu türden soruların Allah için farz edilemeyeceği cevabını vermek suretiyle kelamî bir tavır sergilemiştir.¹⁵ Hz. Ali, Allah'ın zâtına ilişkin olmak üzere insanların en çok merak ettiği ve cevaplamaya güç yetiremeyeceği iki temel soru ile karşı karşıya kalınca, soruların niteliği ve aklî geçerliliği üzerine konuşmuş, "eyne/nerede'yi belirleyip yaratanın (eyyene'l-eyne) nerede olduğu ve keyfe/nasıl'ı belirleyip yaratanın nasıl olduğu sorulamayacaktır," demiştir.¹⁶ Hz. Ali'nin ilgili yaklaşımı, konuya ilişkin olarak kelamın sonraki dönemde aklî/felsefî kültürle ulaştığı çözümü büyük ölçüde içermektedir. Hareket, sukûn, gitme (zehâb), gelme (mecî'), mekanda bulunma, bir araya gelme (ictimâ'), ayrılma (iftirâk), yakınlık (kurb), mesafe bakımından uzaklık (bu'd min tarîki'l-mesâfe), birleşmek (ittisâl), ayrılmak (infisâl), hacim, cirm, cüsse, sûret, hayyiz, miktar, kenarlar ve uçlar (nevâhî ve aktâr), yönler, Allah için caiz değildir. Nitekim Hz. İbrahim, yıldız, ay ve güneşle ilgili alametleri gördükten sonra "geçip gidenleri sevmem"¹⁷ demiştir. Buna göre az önce dile getirilen nitelikler zâtına isnat edilebilen varlık yaratıcı değildir. Alemin yaratıcısı, uzunluk,

¹⁴ es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Kemal, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I-II, Dâru'l-Ulûmi'l-İnsaniyye, Dimeşk 1994/1415, I, 1446.

¹⁵ el-İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tebîr fi'd-Dîn*, Tahkik: Yusuf Kamil Hût, Alemu'l-Kitab, Beyrut 1983,162.

¹⁶ el-İsferâyînî, 160.

¹⁷ En'am (6) 76.

genişlik, derinlik, renkler ve çeşitli şekillerle zihinde tasavvur edilen her bir şeye aykındır. Allah tasvir, terkib ve yaratılmışlara kıyasla bilinemeyecektir. Öyleyse Allah'ın zâtı ve sıfatları, fiillerinin delaletiyle bilinecektir.¹⁸ Benzeri (misl) olmayan varlığın nasıl olduğu, adedi olmayan varlık hakkında kaç sorusunun kullanılması ve başlangıcı (evvel) olmayan varlığın neden olduğunun (mimme kâne) sorulması ve kendisi için mekân bulunmayan varlığın nerede olduğunun sorulması imkan dahilinde değildir. Ayrıca Allah'ın birliğini tespit eden ve O'ndan teşbihi, mekân ve ciheti, başlangıcı ve öncesi olduğunu nefyeden bir çok nas vardır.¹⁹ Ehl-i Sünnet adına az önceki yaklaşımı belirleyen Ebû Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078), hemen sonrasında Hz. Ali'nin ilgili konudaki görüşünü dile getirmektedir. Bu, Ehl-i Sünnet'in tercihi bakımından son derece önemli bir delildir. Ancak kabul etmek gerekir ki, Mu'tezile de tenzih bakımından Hz. Ali'nin ilgili konudaki görüşünü önemli bulmaktadır. Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1025)'in ifadesine göre Hz. Ali, Allah'ı temsil ve teşbihten kaçınmayı, Allah hakkında vehim ve fikirden sakınmayı, O'nu zeval ve intikal ile nitelenemeyi emretmiştir.²⁰ Mu'tezile ve İmâmiyye arasındaki yakınlığı esas alacak olursak, imâmî iddiaları içeren bir metin olarak *Nehcu'l-Belâğa*'da ve onun mu'tezilî İbn Ebi'l-Hadîd şerhinde Hz. Ali'ye isnat edilen ve Allah'ın zâtına, sıfatlarına ilişkin tenzihi konu edinen çok sayıda tespit var olduğunu belirlemekteyiz. Nitekim ilgili tespitlerde Hz. Ali, Allah'ın varlığını, O'nun varlığına yaratılmışların delâletini, Allah'ın ezeli oluşunu, benzerinin bulunmamasını, sayıya ilişkin bir te'vil olmaksızın tek olmasını, hareket ve yorgunluk olmaksızın hâlik, alet olmaksızın semî', işığa ihtiyacı olmaksızın basîr, mesâfe olmaksızın varlıktan ayrı (bâin), ru'yet olmaksızın zâhir, eşyanın aksine letâfet nedeniyle ol-

¹⁸ el-İsferâyînî, 160. Mâturîdî (ö. 333/944)'ye göre "Herhangi bir şey hakkında nasıl sorusu, onun eşyadan benzerini araştırmak için sorulur. Halbuki Allah, benzeri olmayan tek varlıktır. Ayrıca bir şey hakkındaki nasıl sorusu onun sıfatına ilişkin bir sorgulama anlamına gelir. Allah'ın sıfatı için böyle bir soru da sorulamaz. Çünkü Allah'ın zâtı ve sıfatı bakımından benzeri bulunmamaktadır. Ancak nasıl sorusu ile Allah'ın nitelenip nitelenmemesi söz konusu edilirse, bunun mümkün olduğu kabul edilmelidir. Allah, zâtını nitelediği rahmet, ilim kudret gibi sıfatlarla sıfatlanabilir. Herhangi bir şey hakkında o nerede sorusu mekânla ilişkilidir. Allah mekândan münezzehtir. O, bilinen anlamda mesafe bakımından eşyaya bitişik olmak, eşyadan ayrı olmak, eşyaya girmek ve eşyadan çıkmakla nitelenemez. Hiçbir şey yokken Allah vardı..." el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitabu't-Teuhîd*, Tahkik: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İsam, Ankara 2003, 161. İlgili olarak ayrıca bkz. en-Nesefî, en-Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebziratu'l Edille*, I-II, Tahkik: Claude Salamé, Institut Français de Damas, Dimeşk 1990, I, 161 vd.

¹⁹ el-İsferâyînî, 162.

²⁰ el-Kâdî Abdulcebbar, 150.

maksızın bâtın olduğunu dile getirmektedir. Yine Allah, kahrı ve eşyanın boyun eğmesi nedeniyle ve eşya O'na döneceği için eşyadan ayırdır. Kim onu nitelerse (vasf) onu sınırlamış (tahdid) olur. Kim onu sınırlarsa O'nu saymış olur. Kim de O'nu sayarsa O'nun ezel oluşunu inkar etmiş olur. Keyfe diyen O'nu nitelemek ister (istivîsâf). Eyne diyen kimse de O'nu bir yere yerleştirmiş (tahyîz) olur. Allah, alimdir, malum değil, Rab'dır, merbûb değil, kâdirdir, makdûr değildir.²¹ Hz. Ali'ye isnat edilen bu tespitler mu'tezilî yaklaşımı güçlendirecek unsurlar olarak değerlendirilmiş ve mu'tezilî İbn Ebi'l-Hadîd tarafından *Nehcu'l-Belâğa* şerhi içerisinde de açıklanmıştır.²² Bilindiği üzere sünnî çevreler *Nehcu'l-Belâğa*'nın Hz. Ali'ye bütün olarak isnadını reddetmektedir. Onlara göre sonradan ortaya çıkan kimi şîî-imâmî iddialar ilgili mecmua içerisinde Hz. Ali'ye isnat edilmiştir.²³ Bu, doğrudan bizim üzerinde duracağımız bir konu değildir. Ancak sözü geçen iddia, az önce naklettiğimiz tespitler açısından ciddiyetle ele alınması gereken bir iddiadır. Hatta ilgili tespitler, imâmî itikad ilkelerini içermekten öte, gelişmiş mu'tezilî tezleri önemli ölçüde içermektedir. Bununla birlikte alıntının sonlarına doğru yer alan keyfe ve eyne'ye ilişkin kayıtlar, mu'tezilî yaklaşım bakımından değerlendirilse bile Ehl-i Sünnet kaynaklarında da geçtiği için Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında bir karşılaştırmaya imkan tanımaktadır. Şu halde her iki kelâmî ekol de Hz. Ali'ye isnat edilen ve Allah için keyfiyet-eyniyet sorgulamasının geçersiz olduğunu öne süren tespiti kendi kelâmî iddialarının temellendirilmesi konusunda değerlendirmiştir.²⁴

²¹ İbn Ebi'l-Hadîd, III, 66. ayrıca bkz. III, 97 vd.

²² İbn Ebi'l-Hadîd, III, 66 vd.

²³ Kandemir, Yaşar, "Ali", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1989, II, 375.

²⁴ Hz. Ali, Allah'ın kıdemi ve arşın yaratılması konusunda son derece ilgi çekici fikirler öne sürmektedir. İbn Abbas'ın ifadesine göre, Ka'bu'l-Ahbar, Hz. Ömer'in meclisinde bulunuyordu. Hz. Ömer ona Tevrat'ı ezbere bilip bilmediğini sormuş, Ka'b da çoğunu ezbere bildiğini söylemişti. Bu arada mecliste bulunan biri, ey mü'minlerin emiri, ona, arşını yaratmadan önce Allah'ın nerede olduğunu ve arşının üzerinde bulunduğu suyu neden yarattığını sor, demiş, Hz. Ömer de bu konuda bilgisi olup olmadığını Ka'b'a sormuş, Ka'b ise, evet mü'minlerin emiri, Tevrat'ta Allah'ın arşın yaratılmasından önce kadim olduğu ve havada duran Beyt-i Mukaddes'in taşı üzerinde bulunduğu, arşı yaratmak istediği zaman bir kere tükürdüğü ve bundan büyük denizlerin oluştuğu, o arada altındaki taşın bir kısmından arşını yarattığı, geri kalan kısmı ise Mescid-i Haram'a ayrıldığı yazılıdır, demişti. Hz. Ali de orada hazır bulunuyordu. Ka'b'ın cevaplarından sonra Allah'ı tazim etti, ağaya kalktı, elbisesini düzelterek gitmek isterken, Hz. Ömer, meclise dönmesi için yemin verdi ve Hz. Ali de döndü. Hz. Ömer, meseleyi bize anlat büyük alim, bu konuda ne diyorsun, seni problemleri çözen birisi olarak biliyorum, dedi. Hz. Ali, Ka'b'a döndü ve şöyle dedi: Senin ashabın hata yaptı ve Allah'ın kitabını tahrip edip, O'na iftira

Tenzih konusunda Hz. Ali'ye isnat edilen haberlerin sonraki kelimeler için büyük ölçüde ufuk açıcı olduğu ifade edilebilir. Bu, hem Mu'tezile hem de Ehl-i Sünnet kelamı bakımından böyledir. Onun ötesinde Hz. Ali'nin Allah'ın zâtı ve sıfatlarına ilişkin tespitleri, kelamî niteliği son derece belirgin ve aklî bakımdan geçerli tespitlerdir. Allah'ın nasıl ve nerede olduğu soruları karşısında tenzihi ve soyutlamayı içeren bir cevap vermesi, onun zihninin esasen kelamî nitelikli düşünmeye yatkın hatta alışık olduğunu göstermektedir. Dönemindeki insanların çoğu, teşbihi ve teccimi çağrıştıran birçok naslar nedeniyle teşbih ve teccim eksenli düşünürken ya da daha ziyade bu nasların anlaşılması konusunda veya ilgili naslar üzerinde konuşulmasını yasaklamak isterken,²⁵ Hz. Ali, kavranması ve anlaşılması en zor konuda muhatabının düzeyini de önemli ölçüde hesaba katarak, yine sahip olduğu kavramsal dünyanın sınırlılığına rağmen, bir anlamda kendi terminolojisini oluşturmuş ve tenzihî nitelikli açıklamalar yapmıştır.

Mu'tezile, Allah'ın meşîetini, insanın iradesini/özgürlüğünü esas alacak nitelikte yorumlamıştır.²⁶ İnsan iradesini yok sayan yaklaşıma karşı Mutezile, Kaderiyye/Cebriyye ve Mürcie'ye lanet edildiğini ifade eden hadisi önemli bir argüman olarak kullanmaktadır.²⁷ Mu'tezile, Allah'ın iradesini sınırlamış ama Ehl-i Sünnet, ayetlerin mutlak ifadeleri gereği insan iradesini, Allah'ın iradesi altında değerlendirmiş ve Allah'ın mutlak

etti. Sana yazıklar olsun, iddia ettiğin taş Allah'ın celalini nasıl kapsasın ve O'nun azametini nasıl güç yetirsin. Zikrettiğin havanın kenarı/sınırı (aktâr) bulunmamaktadır. Şayet taş ve hava, Allah ile birlikte kadîm olsaydı, her ikisi için de kudem söz konusu olurdu. Halbuki, Allah mekandan uzaktır. Allah, mülhid ve cahillerin nitelediği gibi değildir. Allah vardı ve zihinlerin kavraması mümkün olmayacak şekilde mekan yoktu.' Daha sonra Hz. Ali yaratmanın nasıl gerçekleştiği konusunda, kendince yaklaşımlar geliştirmektedir. Buna göre, Allah önce, yoktan (min gayri şey) nuru yaratmış, nurdan zulmeti, zulmetten yakutu yaratmış, yakut yer ve göklerin sertliği gibi sert yaratılmıştı, sonra yakutu azarlamış, yakut Allah'ın heybeti ile erimiş ve akıcı bir su haline gelmiş, kıyamete kadar da öyle kalacaktır, sonra arşını nurundan yaratmış ve onu suyun üzerine yerleştirmiştir. Hz. Ali daha başka ayrıntılar içeren bu ifadeleri ile 'Arşı suyun üstündedir' (Hud, 11/7) ayetini açıklamaya ve Ka'b'ı eleştirmeye devam etmiş, sonunda da Hz. Ömer, Hz. Ali'yi takdir ederek gülmüş ve 'İşte durum bu, ilim böyle olur, senin ilmin gibi değil Ka'b', demiş ve ilave etmiş, 'yaşadığım zaman içerisinde Ebu'l-Hasan gibi kimseyi görmeyeceğim.' el-Askerî, 333-334.

²⁵ Hz. Ömer'in konuya ilişkin yaklaşımı için bkz. el-Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn, eş-Şerîa, Tahkik: Muhammed Hamid el-Fakî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983/1403, 73-74.

²⁶ Yahya b. Huseyn, *er-Red ale'l-Mucbirati'l-Kaderiyye, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*, I-II, Dâru'l-Hilâl, Kahire 1971, II, 35 vd.

²⁷ Yahya b. Huseyn, *er-Red ale'l-Mucbirati'l-Kaderiyye*, II, 73.

iradesini, “Dilediğini yapandır”²⁸ ayetine dayandırmıştır. Hasan b. Muhammed İbnu'l-Hanefiyye de Allah'ın iradesi konusunu, bahsi geçen ayetle ve doğrudan Allah'ın mutlak iradesine vurgu yapan ayetlerle ele almaktadır.²⁹ İnsanın iradesi, Allah'ın meşîeti altındadır. Allah'ın dilemesi olmadan, insanın dilemesinden söz edilemez. Kitap, insanın istediklerinin, esasta Allah'ın istedikleri olduğunu belirtmektedir.³⁰ Kendi iradesi ve meşîetinin, Allah'ın meşîetinden ayrı olduğunu ileri süren kişi, rubûbiyet iddiasındadır ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1114)'nin kayıtlarına göre, Hz. Ali'nin de ifade ettiği gibi küfre girmiştir.³¹

Ehl-i Sünnet'in benimsediği habere göre Hz. Ali, kendisine kaderle ilgili soru sormak isteyen kimseye kader konusunu tartışmaktan vazgeçmesi gerektiğini söylemiş, ancak bu şahsın ısrarlı talepleri karşısında Hz. Ali ile sözü geçen şahıs arasında aşağıdaki diyalog yaşanmıştır. Bu diyalogda Hz. Ali soru soran taraftır.

“-Allah seni kendi istediği gibi mi yarattı, yoksa senin istediğin gibi mi?

-Kendi istediği gibi.

-Allah kıyamet günü seni, senin istediğin gibi mi, yoksa kendi istediği gibi mi diriltecek?

-Kendi istediği gibi.

-Allah'ın meşîeti ile birlikte senin de meşîetin var mı? Ya da senin meşîetin Allah'ın meşîetinden üstün veya onun meşîetinin altında mı? Şayet onun meşîeti ile birlikte dersen, ortaklık iddia etmiş olursun, ondan ayrı dersen Allah'ın meşîetinden müstağni olmuş olursun, onun meşîetinden üstün dersen senin meşîetin onun meşîetine galip olmuş olur. Allah'tan afiyet istiyor musun?

-Evet.

-O'ndan niçin afiyet istiyorsun, kendisinin sana vermiş olduğu bir beladan mı, yoksa kendisi dışında bir varlığın sana vermiş olduğu bir beladan mı?

-Kendisinin bana vermiş olduğu bir beladan.

-‘La havle ve la kuvvete illa bi'l-lâhil aliyyi'l-azim’ demiyor musun?

²⁸ Mâun (107), 11.

²⁹ el-Hasen b. Muhammed İbnu'l-Hanefiyye, *Risâle fi'r-Red ala'l-Kaderiyye, Bidâyetu İlmi'l-Kelam fi'l-İslâm* içinde, Tahkik: Josef Van Ess, el-Ma'hed el-Elmâni'l-Ebhâs eş-Şarkıyye fi Beyrut, Beyrut 1977, 17 vd.

³⁰ İnsan (76), 30; Tekvir (81), 29.

³¹ en-Nesefî, *Bahru'l-Kelam fi Akâidi Ehli'l-İslam*, Matbaatu Meşriki'l-İrfan, Konya 1329, 5-6.

-Evet

-Bunun açıklamasını biliyor musun?

-Ey müminlerin emiri! Allah'ın sana öğrettiğini bana öğretir misin?

-Bunun açıklaması şudur: Kulun, taate, Allah'a itaat etmeye ve isyan etmeye, Allah'ın verdiği güç hariç, gücü yoktur. Allah seni hasta eder ve tedavi eder, dert ve derman ondandır. Allah'ın diyetini öde (senin için takdir ettiğine razı ol)!

-Ödedim.

-İşte şimdi Müslüman oldun."³²

Hz. Ali bundan sonra kader ehlerinden birine rastlarsa onun boynunu kıracağını ve kader ehlinin bu ümmetin Yahudileri olduğunu dile getirmektedir.³³

Yukarıdaki metin, sünnî bir kaynakta yer almaktadır. Bu metinde Hz. Ali'nin, Allah'ın bilgisi, iradesi ekseninde tutarlı sayılabilecek bir yorum geliştirdiğini görmekteyiz. Hz. Ali, Allah'ın ilmi, iradesi ve kudreti konusunda tevakkufun caiz olmadığı iman şeklini belirlemeye çalışmıştır. Bu, son derece önemli bir durumdur. İlgili konudaki sünnî iman şeklinin belirlenmesi bakımından Hz. Ali'nin etkili olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin Hz. Ali'ye attığı ve Allah'ın iradesinden başka bir iradeyi esas alan kader telakkilerini küfür olarak niteleyen bakış, yukarıdaki haberin sonunda Hz. Ali'nin sarf etmiş olduğu sözlerle ilişkili gözükmektedir.

Mu'tezilî tabakat kitapları, başta Hz. Ali olmak üzere, hulefâ-i râşidînin diğer üyelerini ve Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Ebu'd-Derdâ, Ebû Zerri'l-Ğifârî ve Ubâdetu'bnü's-Sâmit gibi sahabîleri ilk tabakadan mu'tezilî addetmektedir. Çünkü bu sahabîlerden cebr karşıtı tavırlar nakledilmiştir. Kâdî Abdulcebbar ve İbn Murtazâ (ö. 840/1437) haberleri nakledilen sahabîler arasında Hz. Ali'nin cebr karşıtı yaklaşımını ele alan uzun sayılabilecek bir hikaye nakletmektedir. Buna göre Sıffin dönüşü yaşlı biri ayağa kalkmış ve Hz. Ali'ye şöyle demiştir: "Bize söyle, Şam'a gidişimiz kazâ ve kader ile midir? Hz. Ali, tohumu yaran ve canlıyı yaratan Allah'a yemin ederim ki, indiğimiz her bir vadiyi ve çıktığımız her bir tepeyi kazâ ve kader ile inip çıktık" demiştir. Aynı şahıs bu çaba ve yorgunluktan kendisi için Allah katında bir karşılık (ecr) bulunup bulunmadığını sormuş, yine Hz. Ali, "gidiş ve gelişinizde

³² el-İsferâyînî, 94.

³³ el-İsferâyînî, 94.

Allah sizin için büyük karşılık vermiştir, dedikten sonra hiçbir davranışınızda zorlanmış, zorla bir yere sürülmüş ve mecbur bırakılmış değilsiniz” diye devam etmiştir. Artık ciddi bir kader ve insan iradesi tartışmasına dönüşen konuşmada yaşlı şahıs, Hz. Ali’nin ilgili cevabı sonrasında “o halde kazâ ve kaderin bizi geçmiş olmasının anlamı nedir” diye sormuştur. Bundan sonra ise Hz. Ali doğrudan insanın sorumluluğu ve iradesini konu alan ve kesin tanımlamalar içeren bir yaklaşımın ilk örneğini vermiş ve yaşlı şahsa “Öyle gözüktüyor ki, sen, zorlayıcı bir kazâ ve değişmeyecek/kesin bir kaderin var olduğunu düşünüyorsun. Öyle olsaydı sevap ve ikap geçersiz olur, va’d-vaîd ve Allah’ın günahkân kınaması ve iyilik yapanı övgüsü anlamsızlaşır, iyilik yapan karşılığa (sevap) kötülük yapandan evla olmaz, kötülük yapan da cezaya iyilik yapandan evla olmazdı. Bu, şeytanın kardeşlerinin, putperestlerin, Rahman’ın düşmanlarının, yalancı şahitlerin ve doğruyu görmekten mahrumların sözüdür. Onlar da bu ümmetin Mecûsîleri olan Kaderiyye’dir. Allah, insanların iradesi bulunduğu halde emretmiş ve nehyetmiştir. Zorlayarak teklif etmemiş, peygamberleri boş yere göndermemiştir.” Bundan sonra Hz. Ali, Sad Suresi’nin 27. ayetini okumuştur: “Bu kafirlerin iddiasıdır...” Hz. Ali’nin ilgili açıklamaları üzerine yaşlı şahıs yine “bizi geçen kazâ ve kader nedir” diye sormuş, Hz. Ali, cevap olarak, “Allah’ın bunu emretmesi ve iradesidir”, demiş, ve İsrâ Suresi’nin 23. ayetini okumuştur: “Rabb’in yalnız zâtına ibadet etmenizi ve ana-babaya iyiliği emretti...” Daha sonra yaşlı kimse Hz. Ali’nin cevaplarından sonra sevinçli bir şekilde kalkmış, şu beyitlerle onu övmüştür: “Sen, kıyamet günü itaati nedeniyle Allah’tan rıza beklediğimiz imamsın. Dinimizde karışık olan bir şeyi bize açıkladın. Allah seni iyilikle mükâfatlandırın.”³⁴

Hz. Ali’nin yorum şekli, onun Mu’tezile nezdindeki konumunu anlatması bakımından son derece önemlidir. Hz. Ali’ye isnat edilen bu yaklaşımı değerlendireceğiz. Öncelikle ifade edelim ki, kelam ekolleri geriye dönük bir inşa niteliğinde olsa bile sahabenin itikâdî temelli tutumlarını kendi ilkeleri ekseninde değerlendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında sınırlı sayıda sahabînin ismi ilgili bağlamda zikredilmektedir. Ancak kabul etmek gerekir ki, hem Mu’tezile kelâmı hem de Ehl-i Sünnet kelâmı açısından Hz. Ali öncelikle telaffuz edilmektedir.

Hz. Ali’nin kelâmî nitelikli görüşlerinden en önemlisi Allah’ın bilgisi, kudreti, insanın iradesi, emir-nehî, va’d-vaîd olgularını da esas alan ve bu olguları yoruma dahil eden kader telakkîsidir. Hz. Ali’ye ilgili konuda isnat

³⁴ el-Kâdî Abdulcebbar, 9-10; İbn Murtazâ, 9 vd.

edilen yaklaşımlar, özellikle Mu'tezile kaynaklarında nakledilen görüşler tam anlamı ile bir kelamdır ve sonraki dönemde ortaya çıkıp kitlelere ulaşan birçok kelimî çözümlenmenin ötesine geçen niteliktedir. Onun bu güçlü yorumu akli/felsefi düzeyde tartışılabilir gelişmişliktedir. Söz gelimi Eş'arîlerin kader anlayışı ve genel olarak sünnî kader telakkîsi belli ölçüde, Hz. Ali'ye isnat edilen bu yorumun gerisinde bulunmaktadır. Şu halde kabul etmek gerekir ki, Mu'tezile'nin Hz. Ali'ye isnat ettiği kader görüşü, kendileri açısından ufuk açıcudur. İnsanın iradesini, sorumluluğunu ve ahlakîliğini esas alan mu'tezilî kader telakkîsi ilgili yaklaşımın ilk örneğini Hz. Ali'de bulmuştur. Sonradan gelen kelimciler de kader problemini tartışırken, Allah'ın ilmi, iradesi, insanın sorumluluğu, emir-nehî, va'd-vaîd vb. konuların dahil olduğu bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Görülüyor ki, gelişmiş bir kader tartışmasında bulunması gereken unsurlar, Hz. Ali tarafından gerçekleştirilen yorumda ihmal edilmemiştir.

İnsanın iradesi, sorumluluğu ve Allah'ın meşîeti konusunda Hz. Ali'nin Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile bakımından referans olarak değerlendirilmesi, her biri açısından kendi tercihini destekleyecek niteliktedir. Ehl-i Sünnet Hz. Ali'ye isnat ettiği haberde insanın iradesini değil, Allah'ın meşîetini belirleyici kılmış, Mu'tezile ise yine Hz. Ali'den aynı konuda nakledilen bir haberi kaynaklarına almıştır. İlgili haberde Allah'ın mutlak iradesine nispetle insanın iradesi ve ahlakîliği vurgulanmaktadır. Esasen her iki habere bakıldığında Hz. Ali, muhataplarının ve kendisine soru soran kimselerin zihni durumuna ve ihtiyacına göre cevaplar vermektedir. Ehl-i Sünnet'in asıl aldığı haberde Hz. Ali'nin muhatabı insanın tercihi ve fiilleri konusunda insanın iradesini, Mu'tezile'nin yer verdiği haberdeki kimse de yine insanın iradesi ve fiilleri konusunda Allah'ın meşîetini mutlak kabul etmektedir.

Kelamın belki de en önemli problemi iman tanımının teorik düzeyde oluşturulmasıdır. Tanımdaki problem daha ziyade iman ve sonrasında gerçekleşen davranışların yani amelin iman ile ilişkisinin belirlenmesi konusunda ortaya çıkmaktadır. İman, ameli de içine alan bir kuşatıcılığın ifadesi midir? Yoksa iman ve amel kavramsal ve pratik düzeyde iki ayrı olgu mudur? İmanın kavramsal içeriğinin belirlenmesi konusunda en fazla çabayı Ebû Hanîfe'nin sarf ettiği söylenebilir. O, imanı tasdik kavramına indirgemiş, Mu'tezile'nin iddia ettiğinin aksine ameli imana dahil etmemiş ve bu konuda Hz. Ali'nin kendisine isyan eden siyasi rakiplerini mümin diye nitelmesini, dile dayalı, akli-nakli deliller yanında ayrı bir delil olarak değerlendirmiştir. Hz. Ali, Şam ehline yani Muaviye ve taraftarlarına yazdığı mektupta (kitabü'l-kadiyye) onları mümin diye adlandırmıştır. Hz. Ali

kendisine isyan eden ve kendisi ile savaşıyan siyasî rakiplerini mümin diye nitелеmektedir.³⁵ Onun bu tutumu, büyük günah ve sonuçlarının kavranması bakımından önemlidir. İman-amel arasındaki ilişkinin belirlenmesi konusunda ilk dönemlerden itibaren var olan kafa karışıklığı göz önünde bulundurulacak olursa Hz. Ali'nin bu problemi pratik düzeyde algılama şekli ilgi çekicidir. Nitekim Ebû Hanife, Hz. Ali'nin yaklaşımını konunun kavramsal düzeydeki çözümünü bakımından bir referans olarak değerlendirmiştir.³⁶ Böylece Hz. Ali'nin kendi tercihi ve tecrübesi ile ulaştığı olduğu söz konusu dinî/itikâdî yorum, Ebû Hanife eliyle Ehl-i Sünnet kelamının konuya ilişkin tercihinin tahkikinde ihmal edilmemiştir.

Değerlendirme

Sonuç olarak denilebilir ki, Hz. Ali, kimi itikâdî problemler karşısında nasların literal ifadelerinden ayrı olarak, dinin genel ilkeleri çerçevesinde akli açıklamalar getirmiştir. Nitekim onun bu itikâdî yorumları hem Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet hem de kelam tarihçileri tarafından görmezden gelinmemiştir. Hatta geriye dönük bir inşa ile Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet, biraz da kelamın meşrûiyetini sağlama çabaları ekseninde, Hz. Ali'nin kelamcı yanını öne çıkarmış, her iki kelamî yaklaşım da onu *ilk kelamcı* olarak nitelenmiştir. Her iki kelam kültürü bakımından Hz. Ali'nin ilk kelamcı olarak nitelenmesi son derece önemlidir. Bu, sınırlı sayıda olsa bile, Hz. Ali'nin itikâdî içerikli yorumlar yaptığının göstergesidir. Şu halde, sahabenin en önemli fakîhi olan Hz. Ali, itikâdî nitelikli sorulara vermiş olduğu cevaplarla Müslüman toplumda kelam geleneğini başlatmış sayılabilir.

Mu'tezile'nin, Hz. Ali'nin mu'tezilî olduğuna ilişkin vurgusundan sonra Ehl-i Sünnet de Hz. Ali başta olmak üzere İbn Mes'ûd, İbn Ömer gibi sahabîleri Ehl-i Sünnet kelamının ilk örneklerini veren kimseler diye tanımlamış olabilir. Çünkü el-Bağdâdî, Mu'tezile'nin Hz. Ali'yi kendilerinden addettiğini, kurucuları Vasil b. Atâ'nın da i'tizal fikrini Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbnu'l-Hanefiyye ve torunu Ebû Hâşim Abdullah'tan aldığını iddia ettiğini dile getirmektedir. Mu'tezile'nin bu iddiasını anlamsız ve geçersiz gören el-Bağdâdî, Hz. Ali'nin oğlu ve torununun Vasil'a Hz. Ali'nin şahadetini reddetmeyi ve onun adaletinde şüphe etmeyi yine Hz. Ali'nin şefaatinin ve Hz. Peygamber'in soyunun şefaatinin iptal etmeyi öğ-

³⁵ Ebû Hanife, Ebû Hanife, Nu'man b. Sabit, *Vasiyyetu Ebî Hanife, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul 1981, 68.

³⁶ Ebû Hanife, 68.

retmiş olmasını tuhaf bulmaktadır.³⁷ Hz. Ali ve onun kelamcılığı konusunda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında önemli bir çekişmenin varlığını kabul etmek gerekmektedir. Nitekim Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında el-Hasan el-Basrî hakkında da benzer bir çekişme yaşanmıştır. Mu'tezile, özellikle kader ve insanın fiillerindeki iradesi ve özgürlüğü konularındaki yaklaşımlarına meşrûiyet kazandırmak için³⁸ el-Hasan el-Basrî'nin kendileri ile aynı yaklaşımı benimsediğini ileri sürerken, el-Bağdâdî, el-Hasan el-Basrî'nin büyük bir Ehl-i Sünnet kelamcısı olduğunu, ayrıca Vasıl'ı yanından kovup uzaklaştırdıktan sonra onun mu'tezilî sayılmasının da kabul edilemez olduğunu ileri sürmektedir.³⁹ Görüldüğü üzere, ilk dönemlerde kelama etkin katkı yapmış kimselerin kelamî kimliği üzerinde bir tartışmanın varlığından söz edebiliriz. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kendi kelamî tercihlerini Hz. Ali ile buluşturmak için fazladan çaba sarf etmişlerdir. Söz konusu olgu Hz. Ali'nin güçlü, belirleyici nitelikte itikâdî/kelamî fikirlerin sahibi olduğunun kanıtıdır. Ancak her iki kelam ekolü de Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin iki oğlu yani Hz. Ali'nin iki torunu ile Hz. Ali'ye ulaşmaktadır. İbnu'l-Hanefiyye'nin büyük oğlu Ebû Hâşim Abdullah'ın Vasıl b. Atâ ile hoca-öğrenci ilişkisi bulunmaktadır. İbnu'l-Hanefiyye'nin küçük oğlu Hasan ise dönemdeki büyük bir Ehl-i Sünnet ilim adamıdır. Önceki sayfalarda işaret edildiği üzere hicrî yüzüncü yılda vefat etmiş olmasına rağmen ona atfedilen bir risale bugün elimizde mevcuttur. Şu halde her iki kelam ekolü de kendi kelam tercihlerini oğlu ve torunları yoluyla Hz. Ali'ye isnat etmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Hz. Ali, Kur'an'ın mahiyeti ve vahyin anlamı üzerine teorik nitelikli yorumlar yapmıştır. Bu yorumlar daha ziyade, Hâricîlerin Kur'an'a ilişkin yaklaşımları ve Kur'an'ı siyasî/dinî tercihleri bakımından istismar etmeleri nedeniyle ortaya çıkmıştır. O, Kur'an'ın doğru anlaşılması için Sünnet'i önemli bir ölçüt olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, dinî/kelamî bilginin tanımlanıp disipline edilmesi bakımından önemli bir metodik açılamdır.

Hz. Ali'nin kelama katkısı iki açıdan ele alınmalıdır. Bilindiği üzere kelam, cedel üzerine kurulu belli bir formun adıdır. İşte Hz. Ali, Müslüman toplumda bu formu ilk keşfeden kimse olarak kabul edilebilecektir. Hz. Ali'nin kelamı yöntem olarak denemesi, onun kelama ilişkin en önemli katkısıdır. Zaten Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet onu ilk kelamcı olarak nitelerken

³⁷ el-Bağdâdî, 307.

³⁸ el-Kâdî Abdulcebbâr, 162.

³⁹ el-Bağdâdî, 307.

önemli ölçüde kelâmın bir yöntem olarak meşrûiyetine ilişkin eleştirileri aşmayı hedeflemektedir. Buna göre kelâm, dinen meşrûdur ve kelâmın ilk dönemlere kadar uzanabilecek bir geleneği bulunmaktadır. Özellikle Mu'tezile kendi kelâmî tercihlerini ve o tercihlere ulaşmak için denediği kelâm yöntemini dinî sınırlar içinde tutabilmek için daha fazla çaba sarf etmiş, kelâmın meşrûiyeti konusunda yöneltilen eleştirilere karşı tepkisel bir tavır geliştirmiştir. Nitekim Eş'arî, mu'tezilî olduğu dönemde kaleme aldığı ileri sürülen risalede Mu'tezile kelâmının çok tercih ettiği kavramların doğrudan ya da dolaylı olarak Kur'an ve Sünnet'te de yer aldığını öne sürerek, Mu'tezile kelâmının din dışı olduğuna ilişkin eleştirileri boşa çıkarmaya ve Mu'tezile kelâmının dinî meşrûiyetini temellendirmeye çalışmaktadır.⁴⁰

Hz. Ali'ye isnat edilen itikâdî açıklamalara baktığımızda bu görüşlerin Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmına içerik bakımından da önemli katkılarının olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Nitekim Hz. Ali'nin, Allah'ı tenzih etmeye yönelik ifadeleri, kelâmın gelişmiş dönemindeki yaklaşımları ile birlikte değerlendirildiğinde görülür ki, her iki bakış açısı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Aynı tespit Hz. Ali'ye isnat edilen ve onun kader konusundaki tercihlerini ifade eden haberler için de geçerlidir. Hem Mu'tezile hem de Ehl-i Sünnet, kader telakkilerini Hz. Ali'nin ilgili yaklaşımları üzerine kurmuştur. Ehl-i Sünnet, iman-amel ilişkisini belirlerken Hz. Ali'nin konuya ilişkin pratik tercihine atıf yapmıştır. Artık denebilir ki, Hz. Ali'ye isnat edilen itikâdî/kelâmî nitelikli görüşler, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmını hem yöntem hem de içerik olarak önemli ölçüde belirlemiştir.

⁴⁰ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Risâletu'l-Eşarî fi İstihsâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm*, el-Eş'arî'nin *Kitabu'l-Luma'sı* ile birlikte, Matbaatu Meclisi Dâirati'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1344, 89.